

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

В. ВЕРБА (Київ)

Кость Штеппа*

Психічно здоровій людині важко збагнути гіркі і хворобливі наклепи цілком заляканої і зломленої людини, яка будь-що хотіла вижити. Костю Тодосьовичу довелося пройти всі пекельні кола сталінського чистилища. Постійні ін'єкції страху провокували знекровлену свідомість на лжесвідчення, які доповнювалися на очних ставках з іншими заарештованими. Щоправда, в показаннях інших в'язнів визрівав і компромат на Штеппу. Заарештована 12 червня 1938 р. професор КДУ, історик Н. Ю. Мірза-Авак'янц 27 серпня того ж року заявила, що Кость Тодосьович входив до контрреволюційної організації цього закладу¹⁰², а ув'язнена по штеппівському доносу К. М. Грушевська 7 вересня 1938 р. свідчила, що через нього товариство підтримувало зв'язок з опальним московським засланцем академіком М. С. Грушевським, що Штеппа за його завданням проводив значну підривну роботу на науковому фронті, пропагуючи різні контрреволюційні теорії¹⁰³. Без значної порції брому неможливо читати ці добути під тортурами свідчення, самоопльовування й обмовлення вчорашніх друзів, однодумців і колег. Але ж ставкою в тій гризоті було найдорожче – життя, і всі заарештовані, як могли, за нього боролися.

Розповідаючи про К. Т. Штеппу, не можна замовчати його роль у справі К. М. Грушевської. Окремі її сюжети вже були досліджені в деяких працях¹⁰⁴, однак останню крапку в цьому питанні ставити рано, тим більше, що 1941 р. в окупованому гітлерівцями Києві Кость Тодосьович на запити окремих осіб відповідав, нібито Катерина Михайлівна сама себе обмовила, а він тільки підтвердив її зізнання¹⁰⁵. Як же все це було насправді?

Дійсно, замордована багатоденними допитами сумнозвісного слідчого-бузувіра, заступника начальника 2-го відділення 4-го управління НКВС УРСР М. І. Хаєта, Катерина ще в середині серпня 1938 р. визнала свою «вину», а 7 вересня намалювала доволі панорамну картину своєї, буцімто, контрреволюційної діяльності, яку в головних рисах відтворив біограф вченої Р. Я. Пиріг¹⁰⁶. На десятках сторінок вона розповіла про основні віхи свого життя, вказуючи на всілякі зв'язки, в яких фігурував калейдоскоп прізвищ людей як вищого партійного рангу, так і чимало відомих у свій час науковців, але про Штеппу не згадувала. З протоколів допиту від 7 вересня 1938 р. видно, що слідчі, вибиваючи зізнання у Катерини Михайлівни, не апелювали показаннями Штеппи, бо він у своєму зреченні від 5 вересня 1938 р. сказав про неї загальновідомі речі: що вона, нібито, була учасницею антирадянської націоналістичної організації, яка пропагувала фашистські ідеї, і направляла діяльність своїх співробітників по контрреволюційному шляху¹⁰⁷. Для енкаведистів цього було цілком досить, бо, чого гріха таїти, К. М. Грушевську взяли для того, щоб більше не випускати. Зрештою, для її знищення вистачило б навіть і того, що вона дочка найсерйознішого, з точки зору офіційної влади, противника більшовизму — академіка М. С. Грушевського, якого всіляко картали на всіх рівнях.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1999. — № 3.

Свідченнями від 7 вересня 1938 р. Катерина підписала собі смертний вирок. Мабуть, Штеппа був ознайомлений з ними, бо на очній ставці між ним і Катериною Михайлівною 8 вересня 1938 р. він майже дослівно повторив усе те, що розповів про неї на допиті від 7 вересня 1938 р., а також переповів її свідчення від 5 вересня. Так, він показав, що Катерина Михайлівна у своїй контрреволюційній діяльності використовувала добре відпрацьовані зв'язки із закордоном, куди передавала зібрані по Україні відомості. Все це, на думку Штеппи, було на користь інтервенціоністським намірам Польщі, Чехословаччини та Німеччини. В його розповіді фігурували десятки імен, головним чином тих, кого називала сама К. М. Грушевська. Вона в основному підтвердила показання Костя Тодосьовича, однак виключила з його проскрипційного списку як учасників організації академіків Кримського і Корчак-Чепурківського, істориків Полонську-Василенко і Новицьку, а на завершення заявила, що у Штеппи в розмовах з нею могли виникнути переконання, нібито вона свої бесіди «базувала на установках з-за кордону, однак про це йому не казала. Все інше — правда»¹⁰⁸. На цій ставці К. М. Грушевська сказала, що знає Штеппу як учасника антирадянської націоналістичної організації, який частенько бував у них удома. Без сумніву, така лаконічна заява збила з пантелику Костя Тодосьовича, і він заявив, що Грушевська знає про його антирадянську діяльність набагато більше — як особисто від нього, так і від інших учасників організації¹⁰⁹. На наш погляд, нового фактичного компромату слідчим ця очна ставка не дала, а лише підтвердила попередні свідчення.

Не можна замовчати, що в тій ситуації Штеппа виявив абсолютну втрату моральних принципів. Все це гірка правда, що цілком вписується в логіку боротьби за життя. Ймовірно, ця логіка підштовхнула Мірзу-Авак'янц та Клименка, як і ще до того розстріляних Захарчука, Іванушкіна, Коссака, на наклепницькі свідчення щодо К. М. Грушевської¹¹⁰. Вина їх велика й беззаперечна, проте впадає в око, що все ж головну роль тут відіграли саме лжесвідчення самої К. М. Грушевської, і цю вину, задля правди, треба розкласти на всіх порівну. Зрештою, й показання Катерини Михайлівни фігурували у звинувачувальному висновку на Штеппу, Майліса, Сухова та інших дослідників, які також зазнали несправедливої кари. Загострюючи увагу на цих фактах, ми не ставимо за мету когось виправдати чи засудити, а тільки хочемо внести деякі уточнення до вже усталених стереотипів.

8 вересня відбулась очна ставка між Н. Ю. Мірзою-Авак'янц і К. Т. Штеппою, на якій Наталія Юстівна показала, що Кость Тодосьович — кадровий націоналіст, що він проводив значну підривну роботу на фронті національно-культурного будівництва¹¹¹. Через кілька днів, 13 вересня 1938 р., відбувся перехресний допит між заарештованим братом М. С. Грушевського Олександром Сергійовичем і Костем Тодосьовичем. На ньому молодший Грушевський всіляко виправдовував свого недавнього колегу, наполягаючи, що про його антирадянську діяльність йому нічого невідомо, що він особисто знав вченого як радянську людину. Штеппа ж повів себе інакше, вказавши, що О. С. Грушевський закликав створювати в організації терористичні групи і поширювати наклепницькі інсинуації на адресу радянської держави¹¹². Як не дивно, Олександр Сергійович в основному визнав штеппівські свідчення за правдиві, проте заперечував проти того, що його дії мали антирадянський характер.

Вже 8 грудня 1938 р. слідчі сформували «контрреволюційну організацію», в яку ввели К. Т. Штеппу, К. М. Грушевську, професора Одеського державного університету О. О. Сухова і декана географічного факультету

КПІ ім. О. М. Горького О. Г. Майліса. Заздалегідь начальник відділу 3-го управління НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Оболянський підкреслив, що Штеппа і Грушевська пов'язані між собою як учасники антирадянської націоналістичної повстанської організації, а Сухов, Майліс і Штеппа -- як агенти японської розвідки¹¹³. Як пригадувала Н. Д. Полонська-Василенко, в Києві довгенько з посмішкою переповідали жохливо-іронічну байку, буцімто після жорстоких знущань Кость Тодосьович «зізнався», що він японський шпигун, а на запитання про те, від кого ж одержував гроші, відповів, що від мікадо в Токіо¹¹⁴. Насправді все це виглядало значно трагічніше — згадана байка визріла завдяки показанням Майліса і Сухова, які заявили, що збирали свідчення, в тому числі і від Штеппи, котрий читав лекції серед військових Червоної Армії, і передавали їх за кордон через японське консульство в Одесі¹¹⁵. 10 грудня 1938 р., коли «організацію» було остаточно «сформовано», здеморалізованого Костя Тодосьовича ознайомили з обвинуваченням. Цей промовистий документ із шести пунктів вражає своєю езуїтською, витонченою лаконічністю. В ньому стверджувалося, що Штеппа — переконаний український націоналіст з дореволюційним стажем, а з 1927 р. — ще й активний учасник антирадянської української повстанської організації, який верховодив у ній з 1931 р.; що спочатку вігі вербував кадри в селах Ніжинщини, а після переїзду до Києва став керівником організації і 1937 р. створив терористичну групу з метою знищення вождів партії і уряду. На завершення в обвинувальному документі зазначалося, що з 1935 р. вчений став агентом розвідки однієї з фашистських держав і за завданням Майліса вів шпигунську роботу в частинах Червоної Армії¹¹⁶. З подібними нісенітницями ознайомили Грушевську, Майліса і Сухова. Слідчі свою справу виконали «блискуче», тепер роль інквізиторів мали зіграти військові юристи. 15 квітня 1939 р. четвірку заарештованих під конвоєм доставили в зал військового трибуналу Київського особливого військового округу, де на закритому засіданні під головуванням бригадвоєнюриса Голенкова відбувся суд. Попередньо всі в'язні підтвердили обвинувачення. Про цей «спектакль» варто сказати окремо, оскільки він проливає світло на важливий момент біографії вченого, а саме на його зв'язок з НКВС УРСР.

Ця тема побіжно вже висвітлювалася в літературі, однак витoki її, вочевидь, сягають 1939 р. -- доби «чудесного воскресіння з мертвих» К. Т. Штеппи. Саме з того часу йому закидають сексотство, таємне інформаторство, слугування різним іноземним розвідкам. Одначе, визрівши в підсвідомості багатьох людей, ці думки навряд чи опиралися на достовірні джерела. Сьогодні, аргументуючи документами, які довгі роки скіли під спудом пилу в архівах СБУ, ми можемо в загальних рисах відтворити другу, потаємну, суть талановитого дослідника, яка була, без сумніву, йому самому огидна. У виступі на суді він переповів попередні свідчення, однак вперто відхрестився від звинувачень у терористичній діяльності і в слугуванні японським спецслужбам. На завершення Штеппа зазначив, що творив задля науки, в якій чимало зробив корисного, і просив суд врахувати його щиросердне розкаяння й бути милосердним. Приблизно за таким сценарієм вивели на судилище й інших приречених, і «жюрі» у військовій формі в основному почуло вже відомі думки-каяття арештантів. Однак 6 квітня 1939 р., на другий день процесу, коли останній досяг свого апогею, Штеппа і Сухов повели себе зовсім інакше і зажадали від арбітрів окремого заслуховування Грушевської, Майліса, оскільки їх свідчення мали суттєве значення в справі. Те, що оповів Штеппа дуже обмеженому колу слухачів, з усією наочністю розкрило його другий, законспірований бік життя. Враховуючи важливість сказаного, передамо його дослівно: «З

1927 року я почав працювати секретним співробітником НКВС. По роботі в апараті НКВС я був зв'язаний в Ніжині з начальником міськвідділу НКВС Козельським і в НКВС УРСР з Долинським, Пустовойтовим, Соколовим і Тимошенком. Надалі ці особи були викриті як вороги народу. Подані мною на попередньому слідстві свідчення по даному питанню не цілком відповідають дійсності. До 1927 року я тільки виявляв хитання по національному питанню, але організаційно з українським націоналізмом зв'язаний не був. До складу контрреволюційної націоналістичної організації на Україні увійшов за дорученням колишніх співробітників НКВС, зокрема Козельського. Надалі свою належність до цієї організації від співробітників НКВС я не скривав. Про це знали не тільки в Ніжинському міськвідділі НКВС, але і в НКВС УРСР. Будучи секретним співробітником НКВС, я дав багато матеріалів по викриттю українського контрреволюційного націоналістичного підпілля, всі ці мої агентурні дані знаходилися в НКВС. Я викрив націоналістичну групу, очолювану Сахновським, Лозовиком, Скляровим та іншими. Націоналістичну організацію, очолювану Грушевським М. С., я також розкрив і викрив. Мені НКВС доручало особливо важливі завдання, і я їх виконав. Я був відряджений в місто Москву для виконання (так у документі. — / . В.) антирадянської націоналістичної діяльності Грушевського М. С., і це завдання виконав. Мені доводилося працювати в особливо важких умовах. Я подав ряд цінних матеріалів по викриттю українського націоналістичного підпілля, але частина цих матеріалів органами НКВС затушовувалася. Мені казали: «почекай», «ще не настав момент» і т. д. Я усвідомлюю, що не досить політичне розвинутий і відставав у кваліфікації окремих видів контрреволюційної діяльності ворогів, однак це не говорить про те, що я покривав антирадянське націоналістичне підпілля в Україні»¹⁰⁰.

Мабуть, ці свідчення Костя Тодосьовича задовольнили членів трибуналу, і надалі вони просили уточнити тільки окремі деталі. В зв'язку з цим Штеппа прояснив, що секретним співробітником НКВС працював з 1927 р., але документально був оформлений тільки в 1928 р. в Ніжинському міськвідділі НКВС, а в центральному апараті — з 1930 р. Далі він розкрив маленькі таємниці секретних спецслужб, підкресливши, що від нього тільки вимагалось зайняти керівне становище в націоналістичній організації, проте в агентурних зведеннях, як на цьому наполягали в НКВС, свого прізвища він не ставив і як учасник антирадянської націоналістичної організації по документах не проходив. При цьому Штеппа наголосив на легендарності його зв'язків з іноземною розвідкою. Та через півгодини своєї розконспірації він заявив, що в НКВС його інформаторством були не дуже задоволені і наполягали якомога скоріше очолити керівництво націоналістичною організацією, чого він не встиг зробити, оскільки був заарештований. Єдине, що йому вдалося виконати, — це завербувати кадри, однак, за його словами, саме на процесі він усвідомив, що це в чекістські плани не входило. Врешті-решт, йому довелося визнати свою вину в неправильних методах агентурної роботи¹⁰¹. Про свою співпрацю з НКВС розповів і Сухов, однак члени трибуналу визнали його відвертість недостатньою.

Сьогодні ми можемо дещо додати до тих слів Штеппи з далекого 1938 р. Насамперед, розкриємо деякі його справжні прізвища, по яких він проходив в агентурних списках. У депешних донесеннях Кость Тодосьович фігурував як «Лохвицький» та «Медведев». Цікаво, що ДПУ УРСР активно втручалася в науковий процес і частенько давало свої вказівки «Лохвицькому-Медведеву» щодо друкування тієї чи іншої праці, зокрема, так було і з «Україною» М. С. Грушевського¹⁰². Впевнені, це тільки не-

лика частка того, що сьогодні вже можна встановити за документами архівів СБУ. Тепер, коли нам відомо набагато більше, ніж знали наші попередники, і ми можемо посилалися на документи, до яких вони не мали доступу, спробуємо викласти, бодай фрагментарно, свої міркування про такі явища, як сексотство та інформаторство, принаймні в світі науки. Слід визнати, що актуальність цієї морально-етичної проблеми безперечна. Гадаємо, що цей феномен у радянський час не був поодиноким і рідкісним, як уявлялося, і з побудовою соціалізму та — як результат — появою прокомуністичне настроєних учених тільки зростав. Безперечно, першість тут утримували науковці-партійці, особливо молоді, зрощені за умов перемоги Жовтня, однак і ті дослідники, котрі, стояли осторонь більшовизації інтелігенції, також зазнали тиску епохи. А що цей тиск призвів до зрощення партійного і репресивного апарату, мабуть, немає потреби доводити. Звичайно, уникнути вербовки НКВС УРСР можна було, але тоді не йшлося б про подальшу творчу кар'єру, добробут, зрештою, за такої ситуації часто під загрозу ставилося навіть життя. Які методи застосовували депеушники для залучення агентів і чого коштувала відмова від секретного співробітництва, яскраво, але з відтінком страху, описав у спогадах відомий правник Л. О. Окиншевич¹²². Тоді, на початку 30-х років доля була більш по-благливою до Льва Олександровича, і він за своє небажання стати на такий аморальний шлях тільки позбувся високої посади заступника секретаря соціально-економічного відділу ВУАН, а зрештою, улюбленої справи. Однак не для всіх науковців, яких насильно затягнули в лабеті репресивних органів, прийде це таким милосердним. Яскравий приклад цього — майбутнє завідуючого вуанівською друкарнею, історика і етнографа М. З. Левченка. Прийомний син академіка А. Ю. Кримського і його найближчий помічник, він був 1926 р. завербований чекістами як донощик, однак, як зазначено в документах, подавав «явну дезінформацію органам ДПУ»¹²³. Безсумнівно, цього було цілком досить, щоб М. З. Левченка за сфабрикованим процесом СБУ засудило до вищої міри покарання, проте заміненої потім на 10 років концтаборів¹²⁴. Як зазначалося вище, Сухов заявив на суді, що активно шпигував в Одесі, не зупиняючись навіть перед обмовленням родичів — і своїх, і дружини¹²⁵. Все ж, якщо його свідчення не легендарні, не забував він і про японську розвідку, бувши, таким чином, подвійним агентом.

Юдами обсадили і найталановитішого українського історика М. С. Грушевського, який 1924 р. повернувся з еміграції в Україну. Як тільки він ступив на рідну землю, органи ДПУ УРСР почали створювати розгалужену мережу інформаторів і сексотів різних гатунків для пильного стеження за колишнім головою Української Центральної Ради та його однодумцями. Про це розповідається у здійсненому зусиллями юриста В. Пристайка та історика Ю. Шаповала науково-документальному виданні «Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924—1934». Упорядники, без сумніву, знали більше, ніж могли сказати, і не розкрили прізвищ таємних інформаторів. Однак навіть за езоповою мовою використаних авторами джерел можна вирахувати декого з імовірних стукачів. Так, Київський ОВ ДПУ повідомляв про те, що біля Грушевського є надійна людина, котра не тільки наближена до нього по роботі в Академії, а й його старий партійний товариш¹²⁶.

Знаючи коло співробітників славетного історика, легко вирахувати, що під цю категорію секретних інформаторів підпадають кілька чоловік, насамперед його особистий секретар Ф. Я. Савченко та професор О. Ю. Гермайзе. Не будучи оригінальними, цим же методом вираховуємо анонімного автора компромата на Михайла Сергійовича, зібраного і пода-

ного в карально-репресивні органи в листопаді 1926 р.¹²⁶ Як і в попередньому випадку упорядники вищезгаданого збірника замовчують його прізвище. Проте є підстави припустити, що йдеться про члена КП(б)У, аспіранта набору 1925 р. В. Я. Камінського, який у своїх пізніших свідченнях 1938 р. зазначав, що, навчаючись у ВУАН на кафедрі Грушевського, він безкомпромісно боровся з ним і «грушев'янцями»¹²⁶. Щоправда, не менше шансів на кандидата в кляузники є й у іншого члена КП(б)У, аспіранта набору 1926 р. П. А. Кияниці¹²⁷. Торкаючись цієї делікатної теми, слід зазначити, що Грушевському явно не пощастило з аспірантами, особливо з тими, яких йому нав'язувала Укрголовнаука. Але навіть і ті, кого він сам вибирав, також нерідко працювали на ДПУ. Це стосується насамперед його учня П. С. Глядківського — секретаря редакції часопису «Україна» (виходив під орудою Михайла Сергійовича), який вимушено сексотив упродовж майже двох років (1931—1933). Глядківський широко зізнався, що «вів себе по-дворушницькому і займався активно антирадянською діяльністю», за що був усунутий від роботи секретного інформатора¹²⁸. Мабуть, йому тоді більш пофортунило, ніж іншим колегам М. С. Грушевського, і караючий меч революції його не зачепив. Але так було не з усіма. За глухими звістками, депеушники завербували й відомого літературознавця, соратника Михайла Сергійовича С. Ю. Гаєвського, який після кількох місяців відсидки в слідчому ізоляторі в 1932—1933 рр. був звільнений, однак його справа потрапила в агентурний фонд репресивно-каральних органів¹²⁹, і надалі стежки вченого попрямували в Середню Азію. До цього часу ще не вдалося з'ясувати долю помічників Грушевського — його аспіранта І. Д. Мандзюка і секретаря-архіваріуса М. А. Жуківської. Перший, відбувши арештантські нари в БУПРі 1929 р. і вийшовши на свободу, фактично зник, проте його справа осіла в агентурному фонді¹³⁰. Те ж саме чекало М. А. Жуківську, яка, можливо, погодилася стати підслухачем під час слідства над нею в 1931 р., а після звільнення також безслідно загубилася¹³¹. Взагалі, за всіма ознаками, обробка потенційних донощиків проходила під час арешту і подальших, досудових процедур, де в'язня відповідно обробляли і після його згоди виконувати таємні доручення знаходили сміхотворні «підстави» і випускали на волю. Так, відомого етнографа В. П. Петрова у 1938 р., а, можливо, трохи раніше, було завербовано і за період слідства йому інкримінували важкі злочини: буцімто він — переконаний монархіст-чорносотенець і ще в 1919 р. був агентом у денікінській розвідці. Однак у червні 1938 р., після місячної «проробки», його звільнили за «недостатністю» зібраного матеріалу¹³². Чимало здивувань викликає й справа історика-марксиста М. А. Рубача, який 1935 р. також побував у в'язниці. Його звинувачували в ідеологічних збоченнях, у викривленому зображенні в своїх творах процесу переростання буржуазно-демократичної революції в пролетарську, а також у належності до троцькістської організації. Але через деякий час Михайло Абрамович вийшов сухим з води, а в його слідчій справі зазначалося, що органам НКВС «недостатньо зрозуміла його контрреволюційна діяльність»¹³³.

Ще кумеднішим на цьому фоні виглядає ув'язнення маститого в ті часи літературознавця О. К. Дорошкевича, звинувачення проти якого зайняли чимало сторінок в його слідчій справі 1933 р. Мабуть, їх вистачило б на фабрикування кількох гучних процесів. Олександр Костьович начебто розплачувався за всю Академію. Так, в обвинувальному висновку зазначалося, що він «націоналістичне направляв всю роботу в цілому при, здавалося б, радянськості всіх виступів і декларацій»¹³⁴. Все ж у справі Дорошкевича депеушники перевершили самих себе і у вересні 1933 р., закінчивши слідство, доволі незвично сформулювали висновок: О. К. До-

рошкевич - активний учасник контрреволюційної організації, проте, враховуючи стан його здоров'я (порок серця, коліт, гострий розлад нервової системи), вирішено його з-під варти звільнити ¹³⁵.

Подібних прикладів можна навести багато. Звичайно, ми тільки поверхово торкнулися цієї дражливої теми і далекі від думки когось безпідставно звинуватити логікою роздумів, тим більше, що оперували тільки окремими документами. Але навіть і те, що вже сьогодні проаналізовано, дає підстави стверджувати, що явище сексотства було фактом біографії частини цілого покоління українського суспільства, зокрема й інтелігенції. Здається, що без вирішення цієї проблеми портрет останньої за радянських часів навряд чи буде повним. Проектуючи ці міркування на постать Штеппи, ми тільки хотіли краще зрозуміти імпульси його поведінки. Все ж, мабуть, він і сам себе перевершив, коли, щоб вижити, записав на свій рахунок основну роль у погромі школи Грушевського. Певно, тут чимало мудрування, і правда, як водиться, лежить десь посередині. Взагалі, на наш погляд, довголітня ніжинська віддаленість Штеппи від центру історичних досліджень ставить під сумнів його детальні знання щодо діяльності установ Грушевського, а отже, і володіння повноцінною інформацією. Мабуть, біля Михайла Сергійовича була більш поінформована людина, яка не за страх, а за приховані ідеологічні переконання шпигувала за ним і його соратниками. Ясна річ, це ніякою мірою не знімає вини зі Штеппи, однак і гіперболізувати його неправдиве свідчення не варто. А втім, щиро-сердна розповідь на суді врятувала йому життя, тоді як доля інших в'язнів була більш трагічною. Сьогодні ми знаємо, що Сухова, незважаючи на його співпрацю з НКВС, засудили до вищої міри покарання, щоправда, потім заміненої позбавленням волі на п'ять років. Такий же термін визначили і Майлісу, хоча з часом його відмінили, а Грушевську покарали найсуворіше за всіх з цієї четвірки — їй присудили вісім років виправно-трудових таборів ¹³⁶. Штеппа відбувся сильним переляком і прищепленим на все життя комплексом страху — після відправлення справи на дослідження його невдовзі визнали невинним. Однак ще довгих півроку Костя Тодосьовича проробляли і тримали в цілковитій ізоляції, а 4 вересня 1939 р. навіть «ощасливили» медичним висновком, що він цілковито здоровий і може прямувати по етапу ¹³⁷. Та, це було вже останньою наругою над вченим. 27 вересня 1939 р. перед ним відкрилися двері Лук'янівської в'язниці — йому дарували свободу в зв'язку з «бездоказовістю звинувачення» ¹³⁸. Трохи раніше вийшов на волю і Майліс.

У дослідженні цієї справи ще рано ставити останню крапку. Треба ще довго і наполегливо вивчати, як був інспірований процес і що йому передувало, доскональніше дослідити поведінку кожного з обвинувачених, особливо Сухова і Майліса, з'ясувати всі сторони процесу опосередкованих учасників судилища, насамперед Мірзи-Авак'янц і Клименка, нарешті, і це головне, заглянути в таємниці спецслужб. А поки це ще не зроблено, доведеться задовольнитися рішенням Військової колегії Верховного Суду СРСР щодо реабілітації К. М. Грушевської (1959 р.): К. Т. Штеппа «був зацікавленою в справі особою і виконував роль провокатора» ¹³⁹. У цій тезі навряд чи враховані всі перипетії тодішнього часу.

Важко описати емоційні почуття Костя Тодосьовича, змученого довготривалими допитами, фізично і морально надломленого. Та як би там не було, а життя брало своє. Досить скоро Штеппи було повернуто професорське звання та посаду завідуючого кафедрою стародавньої історії в КДУ, а його перша ж лекція в університеті викликала захоплення у студентів. Тоді ж Кость Тодосьович повернувся до своїх творчих праць, розгорнув чималу науково-організаційну діяльність, керував роботою викладачів Б. Є. Рад-

зіковського і А. А. Єфременка¹⁴⁰, а 1 листопада 1939 р. заявив нову тему: «Римська Африка за доби переселення народів», яка стала частиною великої проблематики під заголовком «Революція рабів і варварське завоювання Римської імперії». Цю тематику історик планував закінчити 1 листопада 1941 р., в зв'язку з чим у «Наукові записки історичного факультету КДУ» та «Вестник древней истории» він подав ряд оригінальних досліджень¹⁴¹. Рецензуючи його праці, професор КДУ, відомий вчений О. П. Оглоблин зазначав, що вони написані на засадах марксистсько-ленінської методології, насичені великим історичним і методологічним матеріалом, надзвичайно багаті свіжими думками і порадами вчителям¹⁴². І тут не було перебільшення, бо дослідник не одне відрядження провів у бібліотеках та архівах Ленінграда, де з властивою йому ретельністю й наполегливістю займався пошуком матеріалу. На основі зібраного і зробленого раніше він підготував доповідь на тему «Повстання Фірма 372—374 рр. н.е. (До історії падіння Західно-Римської імперії)», яку виголосив на науковому форумі КДУ, присвяченому черговій річниці з дня народження М. В. Ломоносова, в квітні 1940 р.¹⁴³ Однак творчі успіхи чергувалися з прикрощами. Чимало хвилювань завдала йому епопея з перезатвердженням докторату. Ще 4 листопада 1939 р. ВАК СРСР прийняв рішення про переатестацію наукових ступенів та вчених звань, і когорта професорів КДУ, в яку входили К. Т. Штеппа, Л. М. Беркут, О. П. Оглоблин, звернулася до всесоюзного ВАКу за роз'ясненням. Проте з Москви прийшла невтішна відповідь, яка приголомшила вчених. ВАК СРСР визнав їх звання, надані Укрголовнаукою впродовж 1927—1928 рр., недійсними і радив для перезатвердження клопотатися від імені Ради Київського Університету¹⁴⁴. Довелося в котрий раз збирати папери, звертатися до впливових і авторитетних фахівців за підтримкою, зрештою, готуватися до вимогливої атестації. А втім 10 грудня 1939 р. вчена рада історичного факультету КДУ ухвалила: «Зважаючи на багаторічну педагогічну і наукову діяльність професорів Оглоблина, Беркута і Штеппи, а також на важливість для історичної науки написаних ними наукових робіт, просити Вчену раду Університету підтримати її клопотання перед ВКВШ про затвердження присудженого їм у 1927 р. ступеня доктора історичних наук»¹⁴⁵. Сьогодні це здається справою досить легкою, а тоді фахівців з докторським дипломом такого рівня було обмаль, і зрозуміло, що влада, як уже зазначалося вище, надавала підготовці кадрів кардинального значення, бо йшлося про спеціалістів, в руках яких зосереджувався ідеологічний процес, а значить, і виховання молоді. Незважаючи на рішення вченої ради факультету, професорам-історикам довелося подолати чимало перепон. На поверхню вийшли давні склоки, особисті образи, чимало науковців марило зайняти престижні кафедри в столичному університеті, які посідали професори Л. М. Беркут (зав. кафедрою історії Середньовіччя), О. П. Оглоблин (зав. кафедрою історії України) і К. Т. Штеппа (зав. кафедрою стародавньої історії). На цій хвилі прокомуністичне настроєний історик А. О. Введенський, який виконував обов'язки завідуючого кафедрою історії народів СРСР в КДУ, прагнув зірвати засідання Вченої ради історичного факультету і перенести розгляд згаданого питання на невизначений термін¹⁴⁶. Відголосок цієї борні залишився в одній історіографічній довідці професора О. П. Оглоблина, датованій 1942 р., в якій він зазначав, що в 1939—1940 рр. Введенським робилися всілякі спроби включити вивчення історії України в курс історії СРСР, а отже, закрити кафедру історії України¹⁴⁷. Звичайно, ця нездорова обстановка позначилася й на Штеппі. Незважаючи на позитивне рішення університетської Ради, він почав готувати нову докторську дисертацію. Тим часом факультетські чвари тривали.

Так і не дочекавшись переатестації докторату, помер у 1940 р. Л. М. Беркут, професор О. П. Оглоблин, втративши завідування кафедрою, яку очолив історик-комуніст П. А. Лавров, все таки досяг свого — 2 березня 1941 р. ВАК СРСР перезатвердив його науковий ступінь без захисту докторської дисертації¹⁴⁸. А Штеппа, за документами, планував упродовж 1941 р. захистити дисертацію на науковий ступінь доктора історичних наук¹⁴⁹. Без сумніву, саме з цією метою того ж року він випустив ідеологічно загострену брошуру, котра становила частину його лекцій і була присвячена повстанню рабів за часів Римської імперії. Ця праця писалася в кращих традиціях марксистсько-ленінсько-сталінської методології¹⁵⁰. Вона вийшла у Політвидаві при ЦК КП(б)У значним навіть для України п'ятдесятитисячним тиражем як додаток до журналу «Більшовик». Зрозуміла річ, її можна розглядати як базову працю, що засвідчила: історик був загнаний у глухий кут, що неминуче вело до творчого зламу. З іншого боку, так писали всі, особливо ті, хто уцілів у жерновах сталінського терору, бо наприкінці 30-х років уже не йшлося про методологію наукової праці, а, скоріше, про методологію її цілковитого знищення.

Останні півтора року передчуття повторного арешту і своєї загибелі у зв'язку з ним невідступне переслідувало вченого. Звісно, важко змінити анкету, де записано, що предки — німці, біографію, позначену службою в білому русі і співпрацею з Грушевським, врешті, підкоректувати життєписи батька і брата — священиків, затушувати дворянське походження дружини. Тому логічно, що для Штеппи початок Другої світової війни став тим порятунком від сталінської тиранії, якої він весь час прагнув уникнути. Без сумніву, він міг би евакуюватися з Київським університетом, але зробив усе, щоб цього не сталося. Врешті-решт, як показали наступні події, це рішення було правильним, бо співробітники НКВС приходили, щоб його заарештувати, але він, наче чекаючи цього, кілька тижнів ночував у знайомих¹⁵¹.

Війна, а головне, окупація Києва -- важлива сторінка в біографії Штеппи, яку ще довго і наполегливо доведеться відтворювати та осмислювати. Слід зауважити, що проблема «Штеппа і роки окупації» не така проста, як здається на перший погляд. Ясна річ, легко піти за окремими публікаціями, де постать дослідника змальована тільки в негативно-карикатурних тонах, і створити його однобічний портрет. Але ми намагаємося показати цю людину об'єктивно, виявити причини його ганебних вчинків, розкрити образ Штеппи — дослідника і Штеппи — громадського діяча. Та справа у тому, що в своїй сутності Штеппа не був громадським діячем, він був ученим, істориком, однак за часів окупації, коли гітлерівці поставилися вороже до української науки, зокрема гуманітарної, вбачаючи в ній паростки недобитого більшовиками націоналізму, реалізувати себе можна було хіба що в громадській праці. Звичайно, Штеппа зі своїм німецьким корінням мав певні переваги перед земляками-українцями, і нові господарі ставилися до нього з увагою. Коли було створено Київську міську управу (КМУ) на чолі з істориком О. П. Оглоблиним, Кость Тодосьович у вересні 1941 р. посів у ній важливий і відповідальний пост завідуючого відділом культури і освіти. Навряд щоб легкою справою було відродження вертикалі початкової, середньої і вищої школи, піклування про мистецько-культурне обличчя міста. Бракувало кадрів і коштів, крім того, до управління містом прийшли люди без будь-якого досвіду адміністративно-господарської діяльності. Штеппа був умілим організатором і знайшов співробітників для відділу. 16 листопада 1941 р. голова КМУ призначив на заступників Костя Тодосьовича, за його ж подачею, авторитетних спеціалістів: П. А. Єфременюка — в справі середньої школи, І. П. Ка-

валерідзе — в справах мистецтва та Л. О. Окиншевича — в справах вищої школи і наукових установ¹⁵². Водночас з укомплектуванням штатів відділу культури і освіти КМУ в листопаді того ж року Штеппа подбав про заснування в Києві Української архівної управи як керуючого органу всіма джерелозібраннями¹⁵³. Тоді ж було відновлено й низку центральних установ такого ж профілю, в їх числі Головний історичний архів ім. В. Б. Антоновича (директор В. В. Міяковський) та Центральний архів давніх актів (директор Н. Д. Полонська-Василенко). Зрозуміло, що все це Штеппа робив за згодою з німецьким командуванням. І те, чого в свій час не цінували більшовики, використали для своїх пропагандистських цілей окупанти. Штеппа прагнув зібрати під своєю рукою найкращі на той час сили науковців, музеєзнавців, митців, загалом людей творчих, головним чином гуманітарних професій. Серед них варто назвати істориків та археологів, близьких йому за фахом і уподобаннями спеціалістів М. У. Андрусяка, П. П. Курінного, В. Є. Козловську, філологів та фольклористів М. К. Грунського, П. Й. Горецького, Б. В. Якубського, митців І. С. Їжакевича, В. Г. Кричевського, І. В. Моргілевського та інших, загалом щонайменше 1000 чоловік, їх зусиллями при головуванні професора Штеппи в жовтні 1941 р. постала Всеукраїнська учительська спілка з метою об'єднання всіх національно-свідомих працівників вищих, середніх і нижчих шкіл, науково-дослідних та культурних закладів¹⁵⁴. Ігнорувати позитивний бік цієї справи аж ніяк не можна. Всіляко сприяв Штеппа фундуванню Українського видавництва «Школа», значну роль в якому відігравав його давній знайомий, учень М. С. Грушевського П. С. Глядківський¹⁵⁵. Наскільки це було важливим і корисним ділом, зайве говорити. Допоміг він влаштуватися на роботу інспектором вищих шкіл відділу культури і освіти КМУ також історик П. А. Білику¹⁵⁶. Портрет Костя Тодосьовича перших місяців окупації ледве чи буде повним, якщо не згадати про його дійову участь у відродженні Української академії наук (УАН) — того живого острівця духовності, без якого держава гине. Саме він, як високопоставлений чиновник, забезпечував нормальне функціонування УАН, часто сам добирав академічні кадри, дбав про достатнє фінансування. Не без зусиль Штеппи її Президентом було обрано відомого вченого академіка В. О. Плотнікова, а директорами різних інститутів — авторитетних дослідників: Історичного — доктора М. У. Андрусяка, Археологічного — професора Н. Д. Полонську-Василенко, Мовознавства — професора П. Й. Горецького, Літератури й фольклору — професора Є. М. Марковського, Економіки та статистики — професора М. І. Величківського¹⁵⁷.

Чимало зусиль доклав К. Штеппа задля воскресіння української національної святині — Київського університету. Викладач з двадцятирічним стажем, він добре розумів вагу цієї справи, тому всіляко сприяв її втіленню в життя. Небезпідставно вважаємо, що переобтяжений громадською роботою, він мріяв поринути в навчальний процес, зануритися в атмосферу творчого життя. Однак замість цього в листопаді 1941 р. Кость Тодосьович був призначений ректором альма-матері¹⁵⁸. До викладання історичних дисциплін він запрошував відомих спеціалістів, у тому числі своїх давніх колег, знайомих і друзів. Серед них назвемо професорів О. П. Оглоблина, Н. Д. Полонську-Василенко, доцентів М. У. Андрусяка, П. А. Білика, асистентів О. М. Степанишину, М. В. Геппенера та М. Ф. Карачківського. Керувати університетом було складною справою, бо вести викладацько-педагогічну роботу за старими планами і конспектами в умовах нацистського режиму вважалося смертельно небезпечним, тому Штеппа вимагав від підлеглих коригування лекцій за вимогами часу із значним наголосом на «культуртрегерську» місію Німеччини. Це більше

стосувалося гуманітарних факультетів, викладачі яких у своїх лекціях могли наголошувати на історії тих чи інших сторін українсько-німецьких взаємин. До певної міри в Київському університеті вдавалося проводити курс в рамках задекларованої окупантами підтримки українського національно-визвольного руху. Частково цьому сприяла короткоплинна діяльність Української національної ради (УНРади), чимало членів якої були університетськими викладачами. Отже, цей загальнонаціональний орган опосередковано впливав на роботу університету.

Цікавий випадок описав у своїх спогадах колишній голова УНРади професор М. І. Величківський. Він пригадав, як за вимогою Штеппи заборонив приймати на роботу проректором Київського університету колишнього керівника Львівського університету комуніста Криленка¹⁵⁹. Проте слід зауважити, що ставлення Штеппи до своїх підлеглих було дещо іншим. Так, документи свідчать, що він підтримував клопотання викладача Київського університету професора Н. Д. Полонської-Василенко про призначення їй персональної академічної пенсії у голодний 1941—1942 р.¹⁶⁰

Розгорнути й налагодити функціонування Київського університету тоді не вдалося, і його згодом практично закрили. Та це вже мало турбувало Костя Тодосьовича, оскільки в грудні 1941 р. він обійняв посаду головного редактора газети «Нове українське слово». Ймовірно, цей вибір дався йому нелегко, бо ще перед тим він розраховував стати директором Київського центрального архіву давніх актів¹⁶¹, однак цей задум залишився на папері. Ї було це не випадково. Новий голова КМУ В. П. Багазій, орієнтований на більш свідомі українські кола, спочатку усунув Штеппу від керівництва відділом культури і освіти КМУ, а згодом і від ректорства¹⁶². Взагалі тема «Київ як центр самостійницького руху за часів окупації і ставлення нацистів до української інтелігенції» вимагає окремої розробки. Ми ж наголосимо, що на зламі 1941—1942 рр. незгоди між місцевими діячами розумової праці, з одного боку, та владою поневолювачів, -* з другого, досягли свого апогею і завершилися арештом багатьох незалежників. Було розпущено УНРаду та інші патріотично настроєні організації, а редакцію порівняно самостійної київської газети «Українське слово» (І. Рогач, П. Олійник, О. Оршан-Чемеринський), що мала загальноукраїнське значення, майже всю розстріляли. Замість неї постало «Нове українське слово» (НУС). Дбаючи про впровадження в маси нацистської ідеології, німці надавали пресі особливого значення, і тому вона перебувала під постійним наглядом гітлерівських агітаційних служб. Вже 18 лютого 1942 р. гауляйтер України Еріх Кох у спеціальній директиві визначив головною метою засобів інформації на Україні вплив на населення пропагандою і політикою, наказаною рейхскомісаріатом, задля полегшення важкого завдання німецьких властей і допомоги їм у здійсненні великої місії фюрера у створенні нової Європи¹⁶³. Тому не дивно, що ні про який, окрім пронімецького, курс преси вже не йшлося. Відхід від цих канонів розцінювався як непокірність владі і карався в кращому випадку ув'язненням до концтаборів. Можна стверджувати, що Штеппа зібрав навколо себе доволі сильний і авторитетний колектив працівників редакції, але всі вони були залякані постійними репресіями. З ним працювали відомі в той час науковці, такі як літературознавець професор Б. В. Якубський, доктор германської філології, професор І. В. Шаровольський, історик доцент О. Я. Кіктев, мовознавець професор П. М. Пелех, музеєзнавець С. О. Гіляров, філолог Л. О. Дудін, правник Л. О. Окиншевич та ін.¹⁶⁴ Тієї доби в Києві український націоналізм вважався чи не найвпливовішим політичним рухом, отже, зрозуміло, що першого удару «НУС» завдало саме йому. Одна за одною почали виходити статті, пасквілі, спрямовані проти діячів національно-визволь-

ного руху. Штеппа опинився у важкому становищі. Німці хотіли використати його авторитет задля впливу на голову спілки українських письменників, редактора часопису «Литаври» відому поетесу і громадську діячку Олену Телігу, але та демонстративно відмовилася співпрацювати з «НУСом», чим підписала собі смертний вирок ¹⁶⁵. Відсторонилися від співпраці з цією газетою й інші свідомі національні сили. Як свідчив її співробітник О. С. Гіляров, покірливе виконання Штеппою вказівок окупаційної влади дуже вразило його, бо він знав історика в минулому як «непартійного більшовика» ¹⁶⁶. Важко сказати, що з ним сталося. Одне безперечно, Кость Тодосьович усі свої дії підпорядковував розпорядженням гітлерівців і був, як пригадував літературознавець Б. В. Якубський, довіреною особою Гебітскомісаріату ¹⁶⁷. Він розповів і про емоційний стан Штеппи, зазначивши, що той працював під постійним тиском відчуття страху, а тому й вимагав від підлеглих написання передовиць виключно на дві теми: антирадянські і антисемітські. Частенько й сам визначав проблематику статей і затверджував їх до друку ¹⁶⁸. Немає сумніву, що відпрацьоване оплачувалося достатньо: гонорар за статтю в «НУСі» дорівнював 150 крб. Вкотре талант було підпорядковано расовим поглядам, на цей раз — уже нацистській концепції історичного розвитку. Врешті-решт, уцілілі кола української громади зневажливо охрестили «НУС» німецькою помийницею ¹⁶⁹.

Зрозуміло, що зовсім іншу оцінку дістала штеппівська газета від нових хазяїв. У лютому 1942 р. головнокомандуючий вермахту на Україні генерал Кітцінгер у своєму донесенні із задоволенням зазначав, що «деякі газети, як, наприклад, «Нове українське слово», з власної ініціативи дуже прихильно і категорично висловлюються за ідею нового співтовариства європейських народів і публічно відкидають як хибну давню націоналістичну ідеологію». Далі вищий гітлерівський чин недвозначно наголосив, що саме тому це джерело зустрічає гострий спротив українського народу ¹⁷⁰. В цій ситуації, мабуть, саме кола оунівців висловили припущення, що Штеппа є водночас таємним агентом НКВС і секретним співробітником гестапо. Така заява, звичайно, викликала перевірку з боку відповідної нацистської спецслужби, результати якої знайшли свій відгомін у доповіді рейхкомісаріату «Україна» про наукові установи Києва, де цьому архіважливому питанню приділялося чимало уваги. В документі спростовувалися висунуті націоналістами на адресу професора Штеппи звинувачення у співробітництві з НКВС як такі, що не підтвердилися, і зазначалося, що він є «єдиною людиною, яка має цінність у галузі гуманітарних наук» ¹⁷¹.

Ясна річ, німці не могли знати про колишнє доносителство Костя Тодосьовича, бо таємні документи про цю його діяльність знаходилися далеко за межами України і навряд чи були доступні. В цій справі ще не все ясно, і вона, ще довго буде тривожити уяву дослідників, однак дивує інше. Важко зрозуміти, чому радянські чекісти не скористалися цим моментом і не представили відповідної документації з метою ліквідувати Штеппу руками самих гестапівців, адже саме так вони часто діяли на окупованій території. Логічно припустити, що розвідувальна служба УРСР планувала якимось чином використати Штеппу задля подальшої оперативної роботи, але тепер уже не як дрібного інформатора, а скоріше як «агента із знайомствами», як це було з талановитим дослідником-філологом полковником В. П. Петровим ¹⁷². Проте зрозуміло, що все це настільки дражлива тема, яку без роботи безпосередньо в архівах СБУ годі й чіпати. Мабуть, додаткове світло на неї могли б пролити матеріали про київське підпілля ОУН-УПА, тим більше, що останні мали чимало явок у Києві й активно співпрацювали з українською інтелігенцією ¹⁷³. Все ж, дещо можна з'ясувати і сьогодні. Насамперед, це стосується зв'язків Штеппи з на-

цистською поліцією безпеки і СД. Безсумнівно, що редакторами газет нацисти, як правило, призначали ставлеників гестапо. В умовах терору цю практику навряд чи хто міг порушити.

Сьогодні дослідникам стали доступними деякі раніше закриті трофейні документи, які показують прихований бік життя й діяльності Штеппи. В одному з них йшлося про зобов'язання Костя Тодосьовича (скріплене його підписом) добровільно повідомляти окупаційним властям секретні відомості про все, що бачить, чує чи довідується іншими шляхами. Передусім малася на увазі пропаганда і шкідницькі дії «проти великої Німеччини». Далі в зобов'язанні Штеппа зазначав, що він усвідомлює ту важку кару, яка його наздожене за розголошення таємниці¹⁷⁴. З цього документа ясно, що він був завербований органами СД. Відтак, в оперативних зв'язках він проходив під прізвиськом «Костя» і оплачувався як агент Головного управління¹⁷⁵. Без сумніву, «Костя» сповна відробляв отримуваним дивіденди, тим більше, що він уже мав у цьому досвід. Так, у донесенні, датованому вереснем 1942 р., він розповів про свою зустріч з єпископом Антонієм, про настрої в церковному середовищі киян¹⁷⁶. Мабуть, збирав Штеппа й іншу інформацію, проте невідомо, наскільки вона влаштувала німецьку службу безпеки. Вірогідно, що все було гаразд і не викликало заперечень. Це підтверджується іншим документом, в якому Кость Тодосьович висловлював бажання перейти в німецьке підданство, аргументуючи тим, що його прадід — німець, а дружина походить із знатного російського дворянства, і в її жилах тече щонайменше двадцять п'ять відсотків арійської крові. Взагалі, німці неохоче надавали громадянство своєї батьківщини і робили це у виключних випадках. Очевидно, таким виключенням був і випадок зі Штеппою. Питання ставилося так: «якщо Штеппа і надалі буде працювати з німецькою адміністрацією так, як тепер, то з часом можна погодитися на перехід його в німецьке підданство»¹⁷⁷. Те, що нові хазяї ставилися до Костя Тодосьовича з прихильністю, яскраво засвідчує ще один документ. Як переповідав директор Будинку вчених часів окупації І. П. Вовк, одного разу наприкінці 1942 р. на лекції К. Т. Штеппи стався прикрий випадок. Комуś із слухачів не сподобався відверто антирадянський виступ доповідача — пролунав свист. Сміливця не знайшли, але І. П. Вовка викликали в гестапо, де йому довгенько довелося доводити, що в Будинку вчених не ведеться комуністична агітація проти окупаційного режиму¹⁷⁸. Та, незважаючи на все вищесказане, не думаємо, щоб співпраця з нацистами давала Штеппі справжнє задоволення. Адже і його виховання, позначене глибокою духовністю, і чимало років, проведених в інтелектуальному оточенні видатних українських діячів, а головне, природна ерудиція і широкий європейський науковий кругозір — усе це, безумовно, контрастувало з убогою нацистською ідеологією. Щоправда, існував і інший бік. Мабуть, важко було перекреслити укорінений у свідомості кровний зв'язок із своїми предками, позбутися природного відчуття батьківщини...

Те, що було зроблено, важко обілити, і вороття назад практично не існувало. Всі крапки над «і» вже розставлено і слід було турбуватися про майбутнє. Деякий час паралельно з редагуванням «НУСу» (травень - листопад 1942 р.) Штеппа працював науковим консультантом Музею-архіву перехідної доби історії м. Києва, одним із фундаторів якого він був¹⁷⁹. Там зібралися значні творчі сили тогочасної київської інтелігенції — історики О. П. Оглоблин та Н. Д. Полонська-Василенко, літературознавець В. В. Міяковський, археолог П. П. Курінний, мистецтвознавець О. І. Повстенко, О. М. Сімзен-Сичевський, А. Ф. Серeda, С. О. Гіляров, мовознавці О. С. Грузинський, С. М. Драгоманов, архітектор В. І. Мор-

гілевський та ін.¹⁸⁰. Стрижневі завдання, поставлені перед працівниками Музею-архіву, концентрувалися на збиранні речових та усних свідчень вандалістської «культурної політики» сталінського режиму і підготовці великої виставки «Руйнація більшовиками культурних пам'яток м. Києва». Звичайно, Штеппі, з його багатим і сумним досвідом, було що розповісти, однак тоді цього не сталося. Згодом фашисти на хвилі чергових анти-українських акцій та за браком коштів в КМУ закрили музей.

Ще влітку 1942 р. німецьке керівництво задумало провести фільтрацію науковців, зокрема гуманітаріїв, з метою відсіяння небажаних кандидатів і розподілити їх на чотири групи. До першої мали потрапити особи, які досягли вищих ступенів та провідних позицій в науці. З цією метою проводилася прискіплива атестація кадрів Будинку вчених, піддавалися ретельній перевірці всі попередні праці і давалася загальна політична оцінка надійності кожного. Мабуть, не варто говорити, що висновок підкомісії по історично-філологічних науках Будинку вчених на чолі з головою — професором О. П. Оглоблиним та членами — професорами Н. Д. Полоне ькою-Василенко, І. В. Шаровольським, О. С. Грунським і Б. В. Якубським враховувався в подальшій творчій роботі і суттєво впливав на все наступне життя Штеппі. Його визнали професором вищої — першої категорії Будинку вчених, що в умовах окупації давало деякі пільги¹⁸¹. Та, незважаючи на таке своєрідне вшанування, після закриття Музею-архіву йому довелося повністю зосередитися на керівництві редакцією «НУСу». Газета, як і в попередні місяці, періодично виходила, але поступово на її шпальтах поменшало матеріалів, які роздували національну ворожнечу серед жителів міста. Напевне, в цьому була заслуга і Костя Тодосьовича. Чужим був йому не в міру емоційний націоналізм західних українців, які прибули в Київ з гітлерівськими військами і частенько хотіли тут верховодити, прагнучи, може, й не свідомо, посіяти неприязнь до російськомовного населення міста, в якому вбачали потенціального недруга української державності. На жаль, ці дії Штеппі збіглися з планами німецької адміністрації, і чим усе це скінчилося, ми добре знаємо. Це була трагедія України, а заразом і Костя Тодосьовича, який у вересні 1943 р. її покинув і став назавжди політичним вигнанцем. Свій шлях він торував до Німеччини. Вже в листопаді того ж року він із сім'єю опинився в таборі переселенців Танненберг-Найденбург (Пруссія) і був зарахований на службу до відділу пропаганди міністерства окупованих східних областей¹⁸², де, очевидно, й отримав німецьке громадянство. Водночас йому запропонували очолити редакцію російськомовного журналу «На досуге», що виходив для вояків РВА (власівської армії), які осіли на німецькій землі. Ясна річ, цей новий статус Штеппі настроїв проти нього деякі ультрапатріотичні кола української спільноти. Об'єкт цькування було обрано бездоганно — напади на екс-професора-імігранта та його часопис могли принести певну користь цим громадам, які, щоб там не було, сподівалися на підтримку визволителів. Немає сумніву, що така інвазія повинна була виправдати їх діяльність у роки нацистської окупації. Це простий і доволі примітивний трюк, який в усі часи приносив користь. Внаслідок грубих нападів Кость Тодосьович відчував гострий психологічний дискомфорт, а до того ж, дошкуляли і матеріальні труднощі, що й примусило його шукати нового притулку в Сполучених Штатах Америки (туди він переїхав 1952 р.). Та, мабуть, не тільки це турбувало вченого. Сталінський «Смерш» дедалі активніше діяв у Західній Німеччині, і теракти стали частим явищем. Можливо, полювали і за Штеппою. В результаті однієї з операцій контррозвідки його син Еразм — колишній солдат нацистської армії — був захоплений як військовополонений і депортований у Радянський Союз. Вже

20 серпня 1948 р. 4-м відділом МДБ СРСР було оголошено розшук К. Т. Штеппи. Мабуть, через це він і перебрався тимчасово подалі, в містечко Обер-Амергау в західній Німеччині, де викладав російську мову і літературу в американській армійській школі (1950—1952 рр.)¹⁸³. Водночас вчений працював і в Інституті для вивчення історії та культури СРСР, який заініціювала в Мюнхені група науковців-радянологів — В. О. Яковлев (Троїцький), О. Филипов, К. Криптон, А. Авторханов та ін. За словами А. Авторханова, мета цього закладу полягала в донесенні до закордонного читача теорії та практики тоталітарної системи, яку на Заході знали тільки з пропагандистських книжок та журналів¹⁸⁴. У зв'язку з цим Штеппа підготував ряд монографій, які з обережності підписав псевдонімами. Одна з них — «Радянська система управління масами та їх соціальною свідомістю» (В. Лагодін) — вийшла російською мовою, а інша — «Чистка в Росії» (В. Годін) — англійською. Остання написана в співавторстві з суспільствознавцем Ф. Беком. Як відомо, ці праці не позбавлені певних недоліків, бо писалися відірвано від архівів і несуть на собі відбиток загострення всіх аспектів холодної війни та ідеологічного протистояння двох суспільних систем. А поки не настало потепління, Кость Тодосьович перебрався за океан, де нові друзі влаштували його співробітником «Американської комісії за визволення». Користувалася його послугами і радіостанція «Свобода». Радянські розвідувальні органи відстежували кожний крок Штеппи, але 27 лютого 1956 р. постановою УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Київській області його розшук було припинено. Тоді ж було констатовано, що він перебував на службі в американській розвідці¹⁸⁵. Проте це вже мало хвилювало вченого. Останні роки життя він поринув в улюблену роботу, написав кілька серйозних праць, пробував себе і в публіцистиці, збирав матеріали до радянської історіографії, які не встиг опублікувати. Але тривале нервове перенапруження зруйнувало його здоров'я і вкоротило життя. Упокоївся він 19 листопада 1958 р. в Нью-Йорку¹⁸⁶ і похований на місцевому кладовищі монастиря «Новодивеево»¹⁸⁷. По смерті вченого вийшла його монографія «Російські історики і Радянська держава» (1962).

Нешаслива доля батька позначилась і на трагічній долі сина Еразма. Насильницьки репатрійований до Радянського Союзу, він був звинувачений у військових злочинах і засуджений на двадцять років концтаборів і п'ять років поразки в правах. Десять років він провів на Колимі, де чудом вижив. Подальший шлях колишнього зека не віщував нічого приємного. Але всупереч усім негараздам, він, працюючи землекопом і каменярем, зумів заочно закінчити Алма-Атинський інститут іноземних мов і більше двадцяти років, до виходу на пенсію в 1985 р., проучительював. Та рідне коріння вже дещо українізованого і обрусілого молодшого Штеппи тягнуло до батьківщини його предків, у Німеччину, і в 1994 р. він став її підданим.

Дочка Штеппи Аглая в 1952 р. побралася з американцем Горманом і сьогодні проживає в США. Вона виховує шестеро дітей, але це не перешкодило їй стати відомим в Америці спеціалістом з російської літератури і отримати ступінь доктора наук.

Безсумнівно, не можна заперечувати широке знання і глибоке розуміння К. Штеппою світової літератури, історії, філософії, як і того, що він справив певний вплив на історіографічні процеси в Україні, стояв біля витоків вивчення античності в Радянському Союзі. І цей доробок Костя Тодосьовича набагато переважає його суспільно-громадську діяльність. Однак остання вже належить історії, як належить історії і сам Штеппа. І тільки вона може бути єдиним мірилом в оцінці його життя й діяльності.

- ¹⁰² Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), спр. 50021, арк. 54; спр. 49863, т. 1, арк. 141.
- ¹⁰³ Там же, арк. 124, 129; спр. 50407, т. 1, арк. 45-46.
- ¹⁰⁴ Див.: М а л и к Я. Катерина Грушевська // Український історик. — 1991—1992. — Т. 28—29. — С. 271—276; Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). — К., 1993. — С. 148-158.
- ¹⁰⁵ Див.: Немирон Н. (М. Андрусак). У збудженій вогні столиці України // В бо ротьбі за Українську державу. — Львів, 1992. — С. 308.
- ¹⁰⁶ П и р і г Р. Я. Життя Михайла Грушевського. — С. 149—152.
- ¹⁰⁷ ДА СБУ, спр. 49863, т. 1, арк. 47.
- ¹⁰⁸ Там же, арк. 149. Матяш І. Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. — К., 1997. — С. 112.
- ¹⁰⁹ ДА СБУ, спр. 49863, т. 1, арк. 144.
- ¹¹⁰ Там же, арк. 180-181; спр. 50407, т. 1, арк. 155.
- ¹¹¹ Там же, спр. 50021, арк. 303.
- ¹¹² Див.: Архівно-слідчу справу О. С. Грушевського // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64688, арк. 149.
- ¹¹³ ДА СБУ, спр. 49863, т. 1, арк. 1-2.
- ¹¹⁴ Полонський а-В асиленко Н. Історична наука в Україні... — С. 47.
- ¹¹⁵ ДА СБУ, спр. 49863, т. 1, арк. 79.
- ¹¹⁶ Там же, арк. 172—173.
- ¹¹⁷ Там же, спр. 50407, т. 1, арк. 181.
- ¹¹⁸ Там же, арк. 182.
- ¹¹⁹ Шаповал Ю. Невідомі документи ГПУ—НКВД про життя і діяльність М. Грушевського у 1924—1934 роках // Український історик. — 1996. — № 1—4. — С. 337—338.
- ¹²⁰ Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. — Львів, 1995. — С. 50—52.
- ¹²¹ Архівно-слідча справа М. З. Левченка // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58105, арк. 195.
- ¹²² Ц и г а н к о в а Е. Маловідомі сюжети з академічного життя // Вісник НАН України. — 1996. — № 3/4. — С. 55.
- ¹²³ ДА СБУ, спр. 50407, оп. 1, арк. 183.
- ¹²⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. — К., 1996. — С. 40.
- ¹²⁵ Там же, с. 67.
- ¹²⁶ Див. Архівно-слідчу справу В. Я. Камінського // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47595, арк. 74-зв.
- ¹²⁷ Науковий архів Інституту історії України, оп. 3, спр. 172, № 15, арк. 7. В е р б а І., Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: організаційно-технічні моменти // Український історик. — 1996. — № 1—4. — С. 275.
- ¹²⁸ Архівно-слідча справа П. С. Глядківського // ІТ ДАТО України, ф. 263, оп. 1, спр. 66594, арк. 35-37.
- ¹²⁹ Архівно-слідча справа С. Ю. Гаєвського // Там же, спр. 54892, арк. 116.
- ¹³⁰ Архівно-слідча справа І. Д. Мандзюка // Там же, спр. 56914, арк. 1.
- ¹³¹ Архівно-слідча справа М. А. Жуківської // Там же, спр. 57432, арк. 21.
- ¹³² Архівно-слідча справа В. П. Петрова // Там же, спр. 56393, арк. 1—6.
- ¹³³ Архівно-слідча справа М. А. Рубача // Там же, спр. 39490, арк. 67—68.
- ¹³⁴ Архівно-слідча справа О. К. Дорошкевича // Там же, спр. 44590, арк. 75.
- ¹³⁵ Там же, арк. 156.
- ¹³⁶ П и р і г Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). — С. 157-158.
- ¹³⁷ ДА СБУ, спр. 49863, т. 1, арк. 236.
- ¹³⁸ Там же, арк. 240-242.
- ¹³⁹ М а л и к Я. Катерина Грушевська. — С. 276.
- ¹⁴⁰ Державний архів м. Києва (далі — ДА м. Києва), ф. 1246, оп. 2, спр. 2, арк. 10.
- ¹⁴¹ Там же, оп. 13, спр. 2, арк. 9.
- ¹⁴² ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 250, арк. 2.
- ¹⁴³ Там же, спр. 247, арк. 36.
- ¹⁴⁴ Там же, спр. 6, арк. 77.
- ¹⁴⁵ Там же, спр. 247, арк. 18.
- ¹⁴⁶ Там же.
- ¹⁴⁷ Див. Оглоблин О. Українська історія у Київському університеті за часів більшовицького панування (публікація І. Верби) // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — К., 1996. — Т. 1. — С. 413.
- ¹⁴⁸ В е р б а І. В. О. П. Оглоблин // Укр. іст. журн. — 1995. — № 6. — С. 92.
- ¹⁴⁹ ДА м. Києва, ф. 1246, оп. 13, спр. 2, арк. 5—5-зв.

- ¹⁵⁰ Штепнєва К. Революція рабів в античному світі. — К., 1941. — 23 с.
- ¹⁵¹ 3 листа сина К. Т. Штепни Еразма до автора від 10 грудня 1996 р.
- ¹⁵² Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 2356, оп. 6, спр. 172, арк. 22.
- ¹⁵³ Там же, оп. 1, спр. 70, арк. 3.
- ¹⁵⁴ Створення Всеукраїнської учительської спілки // Українське слово. — Київ, 1941. — 8 листопада. — С. 4.
- ¹⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 66594, арк. 46.
- ¹⁵⁶ Там же, спр. 71618, арк. 2.
- ¹⁵⁷ Див.: Вєрба І. Спроби відновлення Української академії наук у Києві (кінець 1941 — середина 1942 рр.) // Український історик. — 1995. — № 1—4. — С. 87—99.
- ¹⁵⁸ ДАКО, ф. 4212, оп. 2, спр. 23, арк. 1.
- ¹⁵⁹ Вєличківський М. Сумні часи німецької окупації (1941—1944 роки) // Визвольний Шлях. — 1965. — № 2(204). — С. 158—159.
- ¹⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3806, оп. 1, спр. 44, арк. 15.
- ¹⁶¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 542, оп. 1, спр. 90, арк. 2.
- ¹⁶² Немирон Н. (М. Андрусак). У збудженій вогні столиці України. — С. 809.
- ¹⁶³ Див.: Коваль М. В. Доля української культури за «нового порядку» (1941—1944 рр.) // Укр. іст. журн. - 1993. - № 11-12. - С. 32.
- ¹⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 323, арк. 5-Ю.
- ¹⁶⁵ Жданович О. На зов Києва // На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні: Збірник статей, спогадів і документів. — К., 1993. — С. 213.
- ¹⁶⁶ Див.: Архівно-слідчу справу С. О. Гілярова // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, арк. 56.
- ¹⁶⁷ Див.: Архівно-слідчу справу Б. В. Якубського // Там же, спр. 43336, арк. 59—60.
- ¹⁶⁸ Там же, арк. 18.
- ¹⁶⁹ Бойко Ю. Шлях нації. — Париж, Київ, Львів, 1992. — С. 104.
- ¹⁷⁰ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. — Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. — С. 227-228.
- ¹⁷¹ Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Укр. іст. журн. — 1993. — № 9. — С. 25.
- ¹⁷² Проценко Л. Київський некрополь. — К., 1994. — С. 265; Федоров Г. Могу в Париж і Вену, но брежу я Москвою // Екран і сцена. — 1991. — № 4. — С. 9.
- ¹⁷³ Мацник С. Служба безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД—НКГБ—МГБ—КГБ. — Тернопіль, 1993. — С. 10.
- ¹⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 4628, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ¹⁷⁵ Там же, арк. 7.
- ¹⁷⁶ Там же, арк. 4-зв.
- ¹⁷⁷ Там же, арк. 5.
- ¹⁷⁸ Архівно-слідча справа І. П. Вовка // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 49813, арк. 131.
- ¹⁷⁹ Там же, ф. 3561, оп. 1, спр. 335, арк. 121.
- ¹⁸⁰ Грич І. Архів—Музей Переходової доби // Старожитності. — 1992. — № 1. — С. 5; Любченко А. Шоденник. — Торонто, 1951. — С. 97.
- ¹⁸¹ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 322, арк. 10.
- ¹⁸² Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів. — С. 25.
- ¹⁸³ Encyclopedia of Ukraine. — Toronto, Buffalo, London, 1993. — Vol. IV. — P. 877.
- ¹⁸⁴ Авторханов А. Мемуари // Октябрь. — 1992. — № 10. — С. 146.
- ¹⁸⁵ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД. Трагічне десятиліття. — С. 302.
- ¹⁸⁶ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина-доповнення. — Париж, 1995. — Т. 11. — С. 393; Encyclopedia of Ukraine. - Toronto, Buffalo, London, 1993. - Vol. IV. - P. 876.
- ¹⁸⁷ 3 листа сина К. Т. Штепни Еразма до автора від 10 грудня 1996 р.